रजस्थल पत्रिकामा प्रकाशित प्रतिनिधि कविताहरूको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्र (५०१–१) को प्रयोजनको लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

रोहिणी रमण पौडेल

स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष

क्याम्पस रोल नं. ७२/०६५

परीक्षा क्रमाङ्क : ४८०११५/०६७

त्रि.वि. दर्ता नं. : ६-२-४८-३१५३-२००५

नेपाली विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

२०७७

प्रतिवद्धतापत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालयको मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरामा स्नातकोत्तर उपाधीका निमित्त प्रस्तुत रजस्थल पत्रिकामा प्रकाशित कविताहरूको अध्ययन शीर्षकको यो शोधपत्र मैले मेरा शोध निर्देशकमा निर्देशनमा रही सम्पन्न गरेको पूर्णतः मौलिक कार्य हो । मैले यस शोधपत्र लेखनका क्रममा विभिन्न स्रोतबाट सामाग्री सङ्कलन गरी तिनको उपयोग गरेको छु । ती प्रति कृतज्ञ पनि छु । यस शोधपत्रमा प्रस्तुत निष्कर्षलाई मैले कहीँ पनि अन्य प्रयोजनका निमित्त प्रयोग गरेको छैन । मैले शोधपत्रको कुनै अंश पुस्तक वा पुस्तकको अंशका रूपमा प्रकाशित गरे गराएको छैन । मैले यहाँ प्रस्तुत गरेका यी प्रतिवद्धताका विरूद्ध कुनै प्रमाण भेटिए म त्यसप्रति पूर्ण जिम्मेवार हुनेछु ।

मिति : सन् २०२१ अप्रिल ७

वि.सं. २०७७ चैत्र २५ गते

....

रोहिणी रमण पौडेल

शोधार्थी

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषय स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षका विद्यार्थी श्री रोहिणी रमण पौडेलले **“रजस्थल पत्रिकामा प्रकाशित प्रतिनिधि कविताहरूको अध्ययन”** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार गर्नुभएको हो । निकै परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति : सन् २०२१ अप्रिल ७

वि.सं. २०७७ चैत्र २५ गते

यमबहादुर राना
शोध निर्देशक
नेपाली विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले मेरा आदरणीय गुरू यमबहादुर रानाज्यूको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । आफ्नो कार्यव्यस्तताका बिच पनि समय निकालेर प्रस्तुत शोधपत्रलाई यो रूप प्रदान गर्नका लागि आवश्यक सल्लाह र निर्देशन प्रदान गर्नुहुने शोधनिर्देशक यामबहादुर राना र प्रस्तुत शोधपत्रलाई अगाडि बढाउन हरतरहले प्रेरित र उत्साहित पार्नुहुने विभागीय प्रमुख प्रा.डा. कुसुमाकर न्यौपानेप्रति चिर ऋणी छु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा शोधका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू उपलब्ध गराइदिनुका साथै लिखित एवम् मौखिक जानकारी सुझाव दिनुहुने आदरणीय गुरूहरू बोधराज ढकाल, अम्बिकाप्रसाद पौडेल, दुर्गाबहादुर रोकाहा, सुदर्शन पौडेल एवम् रजस्थल पत्रिकाका सम्पादक विश्वप्रेम अधिकारी तथा स्याङ्जा साहित्य प्रतिष्ठानप्रति आभारी छु । शोधकार्यका लागि आवश्यक पर्ने कतिपय पुस्तक, पत्रपत्रिकाहरू उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय पुस्तकालय, पोखराप्रति आभारी छु ।

प्रस्तुत शोधपत्रलाई अगाडि बढाउन हरतरहले प्रेरित र उत्साहित पार्ने आमा डाँसी पौडेललाई हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यस शोधपत्र लेखनमा आवश्यक वातावरण मिलाइदिने श्रीमती भगवती ढकाल र छोरा आरभ पौडेलप्रति आभार प्रकट गर्दछु । यो शोधपत्र छिटो सक्न झक्झकाउनुका साथै हरतहले सहयोग गर्नुहुने आदरणीय दाजु तेजाखर लम्साल, मित्र पुष्पराज सुवेदी र डोलराज अर्यालको सहयोगको हार्दिक सराहना गर्दछु । प्रस्तुत शोधपत्रलाई सेटिङ् मिलाई समयमै उपलब्ध गराउने श्रेष्ठ कम्प्युटर सर्भिस, नदीपुर, पोखरालाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा यस शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि पृथ्वीनारायण क्याम्पस, नेपाली विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति : सन् २०२१ अप्रिल ७

वि.सं. २०७७ चैत्र २५ गते

रोहिणी रमण पौडेल

नेपाली विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

शोध सार

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक **"रजस्थल पत्रिकामा प्रकाशित प्रतिनिधि कविताहरूको अध्ययन"** रहेको छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय पृथ्वीनारायण क्यापस पोखराद्वारा निर्धारित नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौँ पत्र (५१०) को आवश्यकता पूर्तिका लागि तयार गरिएको हो ।

प्रस्तुत शोधपत्रलाई **"रजस्थल पत्रिकामा प्रकाशित प्रतिनिधि कविताहरूको अध्ययन"** शीर्षक दिएर चार परिच्छेदमा अगाडि बढाइएको छ । परिच्छेद एकमा शोधपत्रको सामान्य परिचय गराई पूर्वकार्यको समीक्षा गरिएको छ । परिच्छेद दुईमा कविताको सैद्धान्तिक परिचय र नेपाली कविताको परम्परालाई समावेश गरिएको छ । परिच्छेद तीनमा 'रजस्थल' पत्रिकाको परिचय, उद्देश्य दिई अङ्क १ देखि पूर्णाङ्क १२ सम्म प्रकाशित ४० प्रतिनिधि कविताहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । परिच्छेद चारमा सारांश र निष्कर्ष समावेश गरिएको छ । यस शोधको अन्त्यमा शोध अध्ययनका क्रममा सहयोग लिइएका तथा प्रयोग गरिएका सन्दर्भ सामग्रीहरूको सूची समावेश गरी शोधपत्रको कलेवर तयार गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्दा रजस्थल पत्रिकामा प्रकाशित कविताहरूलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिइएको छ । सामग्री सङ्कलन खोजकार्यमा पुस्तकालयीय विधिलाई आधार लिई विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । आवश्यकताअनुसार पत्रिकाका सम्पादक विश्वप्रेम अधिकारी, कविहरू अम्बिकाप्रसाद पौडेल र दुर्गाबहादुर रोकाहाको सरसल्लाह र सुझाव लिइएको छ ।

निष्कर्ष

'रजस्थल' पत्रिकामा प्रकाशित कविताहरूमध्ये धेरै कविताहरूले तत्कालीन समसामयिक, राजनीतिक, सामाजिक, शैक्षिक अवस्था प्रति तिखो व्यङ्ग्य गरेका छन् । 'रजस्थल' पत्रिकामा प्रकाशित अधिकांश कविताहरू नवोदित कविका रहेका छन् । प्रायः संस्कृत भाषको पृष्ठभूमि नभएका नवोदित स्रष्टाहरूको वर्चश्व रहेकाले छन्दमुक्त गद्यशैलीमा रचित कविताहरूको नै वर्चश्व रहेको पाइन्छ । यी कविताहरूले समष्टिगत

रूपमा राजनीतिक व्यङ्ग्य, विद्रोह, प्रेम, सामाजिक, आर्थिक विकृति र विसङ्गतिलाई उजागर गरी राष्ट्रिय भावधारा प्रवाह गरेका छन् ।

'रजस्थल' पत्रिकाको पहिलो अङ्क देखि १२ औं अंकसम्म प्रकाशित कविताहरूको अवस्था विशेषको अध्ययन गर्दा स्थापित स्रष्टाहरूका कविता नगण्य मात्रामा छन् । स्थापित स्रष्टाहरूका कविता भए पनि ती कविताहरू व्यङ्ग्य चेतनामा सीमित छन् । बढी मात्रामा नवप्रतिभाहरूको कवित्व शक्तिले पत्रिका सुसज्जित भएको देखिन्छ । एउटै व्यक्तिका धेरै कविताहरू पनि दोहोरिएका छन् । धेरै कविताले साहित्यक परिपक्कता प्राप्त नगरे पनि बैचारिक प्रस्तुतीकरणका दृष्टिले सफल देखिन्छन् । अध्ययन गरेका कविताहरूमध्ये १७ वटा कविता गद्य र २३ वटा कविता पद्यमा लेखिएका छन् । पद्यमा लेखिएका कविताहरूमा शार्दूलविक्रीडित, पञ्चचमार, अनुष्टुप, उपजाति, उपेन्द्रवज्रा, वसन्ततिलका ओलला, छन्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ साथै कान्तिपुरी भेट्न पाए हुन्थ्यो, नेपालीकै रगतले नेपाल रगताम्मे कविता गीतिलयमा लेखिएको पाइन्छ । गद्यमा लेखिएका कविताहरूमा संरचना पक्ष भन्दा पनि भाव पक्ष सशक्त बनेको पाइन्छ भने पद्यमा लेखिएका कविताहरूमा संरचनागत सचेतता अपनाइएको पाइन्छ । संरचनागत सचेतना अपनाइए तापनि अधिकांश नवोदित स्रष्टाहरू भएको र उनीहरूमा संस्कृतको पृष्ठभूमि कमै भएकाले कतिपय कविताहरूमा छन्दोभङ्ग भएको पाइन्छ । भावपक्षलाई नै प्रमुख आधार बनाएर अध्ययन गरिएका यी कविताहरूमा राष्ट्रप्रेम, प्रकृतिप्रेम, मानवतावाद विद्रोह पाइन्छ । समग्रमा नवोदित स्रष्टाहरूलाई लक्षित गरी मोफसलबाट प्रकाशित यस पत्रिकाका कवितहरूको पाठकले उचित मूल्याङ्कन गर्दै मूल्य प्रदान गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

उपलब्धि

(क) 'रजस्थल' पत्रिकामा प्रकाशित कविताहरूको प्रवृत्ति पहिल्याइएको छ ।

(ख) 'रजस्थल' पत्रिकामा प्रकाशित कविताहरूको भावपक्षको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

(ग) 'रजस्थल' पत्रिकाले नेपाली कविताको क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानको वर्णन गरिएको छ ।

विषय-सूची

प्रतिबद्धता-पत्र (ख)

स्वीकृति-पत्र (ग)

शोध निर्देशकको मन्तव्य (घ)

कृतज्ञता-ज्ञापन (ङ)

शोध सार (च)

विषय सूची (ज)

परिच्छेद एक

शोध परिचय

१.१ शोध शीर्षक १

१.२ शोध प्रयोजन १

१.३ विषय प्रवेश १

१.४ समस्या कथन २

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य २

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा ३

१.७ अध्ययनको औचित्य र महत्त्व ५

१.८ शोधको सीमाङ्कन ६

१.९ शोध विधि ६

१.१० शोधको रूपरेखा ६

परिच्छेद दुई

रजस्थल पत्रिकाको स्थापना, संस्थाको परिचय र गतिविधि

२.१ पृष्ठभूमि ७

२.२ रजस्थल पत्रिकाको परिचय ७

२.३. रजस्थलको नामकरण ८

२.४. रजस्थलको उद्देश्य ९
२.५ समसामयिक परिस्थिति र रजस्थलको जन्म १०
२.६ रजस्थल पत्रिकाका सामग्रीहरू ११
२.७ निष्कर्ष १२

परिच्छेद तीन

कविताको सैद्धान्तिक परिचय र नेपाली कविता परम्परा

३.१ कविताको सैद्धान्तिक परिचय १३
३.२ कविताको परिभाषा १४
३.२.१ कवितासम्बन्धी पूर्वीय विद्वानहरूको परिभाषा १४
३.२.२ कवितासम्बन्धी पश्चिमी विद्वानहरूको परिभाषा १५
३.२.३. कविता सम्बन्धी नेपाली विद्वानहरूको परिभाषा १७
३.३ कविताका तत्त्व/उपकरणको परिचय १८
३.३.१ शीर्षक १८
३.३.२ संरचना १९
३.३.३. लयविधान १९
३.३.४ विषयवस्तु २०
३.३.५. भाषाशैली २०
३.३.६ कथनपद्धति २०
३.३.७. भावविधान २१
३.३.८. बिम्बविधान तथा अलङ्कार विधान २२
३.३.९ व्यञ्जना २२
३.४ विधागत रूपमा कविताका आयाम २३
३.४.१ कविताको लघुत्तम रूप (मुक्तक कविता) २३
३.४.२ कविताको लघुरूप (फुटकर कविता) २३
३.४.३ कविताको मध्यम रूप (खण्डकाव्य) २४
३.४.४ कविताको बृहत् रूप (ललित महाकाव्य) २४

३.४.५ कविताको वृहत्तर रूप (आर्ष महाकाव्य) २५
३.५ नेपाली कविताको विकासक्रमको सामान्य रूपरेखा २५
३.५.१ नेपाली कविताको पृष्ठभूमि काल २५
३.५.२ नेपाली कविताको काल विभाजन २६
३.५.२.१ प्राथमिक काल (वि.सं. १८२६-१९४०): वीर धारा र भक्ति धारा २७
३.५.२.२. कविताको माध्यमिक काल श्रृङ्गारिक धारा (१९४१-१९७४) ३०
३.५.२.३ नेपाली कविताको आधुनिक काल र यसका प्रमुख धाराहरूको विकास प्रक्रिया ३१

परिच्छेद चार

रजस्थल पत्रिकामा प्रकाशित प्रतिनिधि कविताहरूको अध्ययन

४.१ पृष्ठभूमि ३७
४.२ अङ्क १ देखि पूर्णाङ्क १२ सम्म रजस्थल पत्रिकामा प्रकाशित भएका अध्ययन गरेका प्रतिनिधि कविताहरु र तिनीहरुको विश्लेषण ३८
४.२.१ वण्डापत्र हुँदैन देश ३९
४.२.२ राष्ट्रमहिमा ४१
४.२.३ असार ४३
४.२.४ खवरदार ४५
४.२.५ देश खोज्दै जाँदा ४७
४.२.६ तिमीलाई सन्देश ४९
४.२.७ सहर ५०
४.२.८ सहिदलाई संझदा ५२
४.२.९ मृत्यु, चिता र म ५३
४.२.१० वीर सहिद प्रति ५५
४.२.११ एउटी कंचन बाला ५७
४.२.१२ खुसी ५९

४.२.१३ स्याङ्जा ६०
४.२.१४ गीत : युवा देशभक्तको ६२
४.२.१५ किन गाउँ भुल्छौ ? ६४
४.२.१६ हाम्रो प्रजातन्त्र खै ? ६६
४.२.१७ तिमी छिट्टै विधवा हुँदैछौ ६८
४.२.१८ नववर्ष ६९
४.२.१९ स्वास्नी ७१
४.२.२० मकै ७३
४.२.२.१ शिक्षक ७४
४.२.२२ वसन्त ७६
४.२.२३ शिक्षा ७८
४.२.२४ माटो र मान्छे ७९
४.२.२५ चौतारो ८१
४.२.२६ आँधी प्रवाह ८३
४.२.२७ कान्तिपुरी भेट्न पाए हुन्थ्यो ८४
४.२.२८ आजको युग घाइते भैरहेछ ८६
४.२.२९ श्री ५ बडामहाराजाधिराजको सम्भनामा ८८
४.२.३० आयो आयो लौ प्रजातन्त्र आयो ८९
४.२.३१ आजका मानिस ९१
४.२.३२ समस्या ९३
४.२.३३ कालो सगरमाथा ९४
४.२.३४ दु:खको पुकार ९६
४.२.३५ फूल कि हिंसा ९८
४.२.३६ धानको बाला पसायो ९९
४.२.३७ नयाँवर्ष १००
४.२.३८ बिहानी १०२
४.२.३९ नेपालीकै रगतले नेपाल रगताम्मे १०३

४.२.४० सृष्टिलाई नरोक १०५

परिच्छेद पाँच

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश १०७

५.२ निष्कर्ष १०८

५.३ भावी शोधका लागि सम्भावित शीर्षकहरू १०९

सन्दर्भ सूची ११०

परिशिष्ट ११५